

TEE VIIB JA VIITAB

Kaia Lehari

Esimene tee viib meid kodust välja. Kodu on inimese intiimseim koht. Kodu on Kohtade Koht, universaalne arhetüüp, mille põhitunnused langevad erinevates kultuurides kokku. Arhetüüpsed on ka tee, teekond, rännak. Kolde- ja kodujumalad ei puudu ühestki usundist, tee on universaalse levikuga mütologeem. Kodu ja teega seonduvad kaks vastandlikku elulaadi – paikne ja nomaadlik. Kohalolek ja liikumine tunduvad olevat kaks inimesele võrdselt olulist ja olemuslikku olemise viisi (Tuan 1990, Norberg-Schulz 1971). Keskkonnaaestetas, arhitektuuri-, linna- ja asustus-teoorias on koht ja tee eksistentsiaalse ruumi üldtunnustatud elemendid (Stenros 1992; Lynch 1960; Norberg-Schulz 1971, 1985, 1980; Bonsdorff 1998; Karjalainen 1998a, 1998b). Koht tekib seal, kus ristuvad inimeste, teenuste, kaupade, kogemuste ja informatsiooni, mõtete ja tunnete teed. Koha tähenduslikkus ja tähtsus tulenebki kohtumisest. Üheks koha levinud sümboliks on teerist, see muinasjutudes korduv maagiline risttee. Tee viib kohale, viitab kohale. Teed loovad ja määratlevad koha.

Mis sunnib inimest teele? Rändamise eesmärk, tähendus ja stiil tulenevad nii elulaadist, kultuurikontekstist kui keskkonnast. Inglise legendaarne looduslembene elustiil, inglise park ja inglise muru ning piknikukultuur võiksid olla esimeseks päheturgatavaks näiteks sellisest seosteahelast. Väliselt sarnane tegevus – mägimatk – võib olla vägagi erineva mõtte ja stiiliga. Aleš Erjavec analüüsib mäge kui sloveenide rahvusliku identiteedi sümbolit (Erjavec 1994: 211–234). Omal ajal olid sloveenide mägimatkad sama tüüpi kultuurirituaal nagu meie laulupeod. Mägi võib olla ka lihtsalt spordiinventar, ronimine ise tervise ja tervisliku elulaadi sümbol. Selline liikumine on populaarne nii Saksamaal kui USA-s. Siberis ronitakse kivitulba-kujulistele kaljudele (*столбы*) romantilise metsiku looduse kogemuse saamiseks – mägi on anarhia ja vabaduse võrdkuju.

Lisaks üldisele rahvaste rändamisele võib ajaloost leida hulganisti näiteid erinevatest kollektiivsetest rändamistest: alates sõja-, risti- ja misjoniretkedest ning

palverännakutest kuni kaasaegse turismini. 20. sajandi nomaadlusel on ajaloolised juured ja eeskujud. Kõik need suured liikumised on ajendatud väga keerulistest põhjuste ja motiivide kompleksidest. Millised need igal konkreetsel juhul ka ei oleks, üks tähendus on ühendav – kodust välja rändamine annab uue kogemuse, kodust eemaldumine võimaldab vaatenurkade paljuse. Tulemuseks on kodu mõiste mahu muutumine. Kujutus kodust laieneb ja süveneb. Äraolekul muutub tähenduslikuks see, mis puudub. Komforti mõiste kodus ja võõrsil on erinev, kui mitte vastandlik. Igal juhul on kodune rutiinne elukord keskkonna vahetumisega häiritud. Väärtuste hierarhia muutub või selgineb. Rändamine annab vabaduse ja paratamatuse, muutumise ja püsimise, oma ja võõra ambivalentsete väärtuste kogemuse.

Kuhu tee meid ikkagi viib? Rändamisel kasutame erinevaid liikumisstiile- ja tehnikaid: nii keha- kui vaatamistehnikaid. Maurice Merleau-Ponty seob nägemise keha liikumisega: "Minu liikuv keha eristab nähtavat maailma selle osaks olles, seetõttu suudan ma selles nägemise abil orienteeruda. [---] Põhimõtteliselt toimuvad kõik mu kohavahetused mingis minu maastiku nurgas, nad on kantud nähtava kaardile. [---] Nähtav maailm ja minu liikumise maailm on mõlemad sama Olemise totaalsed osad. Me ei mõtle kunagi piisavalt sellele erilisele kattumisele. Aga just sellepärast ei tohigi me nägemist pidada eriliseks mõtlemisoperatsiooniks, mis esitaks mõistusele pildi või kujutise maailmast, immanentsest ja ideaalsest maailmast. Oma nähtava kehaga nähtavast ümbritsetud vaataja ei omanda nähtavat; ta vaid sirutub vaatamisega selle poole, avab iseennast maailmale." (Merleau-Ponty 1964: 162.)

Ja: "Mõistatuseks on see, et mu keha ühtaegu näeb ja on nähtav. See, mis vaatab kõiki asju, saab vaadata ka iseennast ja ära tunda nähtus oma pilgu mõju "teist poolt". Mu keha näeb iseennast nägemas, puudutab iseennast puudutades, on iseendale nähtav ja aistitav. Ta pole tema ise läbipaistvuse kaudu, nagu mõte, mis objektist mõtleb ainult seda assimileerides, luues ja mõtteks muutes. Ta on tema ise läbi häämingu ja nartsissismi, läbi selle, et nägija sisaldub nähtavas ja tajumine tajutavas – see 'ise' on seetõttu püütud kinni asjades, millel on esi- ja tagakül, minevik ja olevik. [---] Nähtavana ja liikuvana on mu keha asi asjade hulgas, ta on kootud maailma kangasse ... Kuid kuna ta liigub ja näeb, kogub ta asjad enda ümber. Asjad on keha enda lisa või jätke, nad on osa lihast, osa keha piiriltusest; maailm ja ihu on tehtust ühest ja samast ainst." (Merleau-Ponty 1964: 162–163.)

Inimese ja maailma pidev dialoog, küsimus maailmast minus ja minust maa-

ilmas on Merleau-Ponty järgi metafüüsilise ontoloogia alus. Nägemine on vahend iseendast vabanemiseks, endast väljumiseks, et olla kohal ja osaleda Olemises toimivas jagunemises, ja alles pärast seda saan ma iseendaks tagasi. Nägemine on ringlemine, nähtava ja nähtamatu vastastikuse mõju pöörlev vahetumine. Kodust väljumise, teelemineku mõte on seega nägemises, Olevaga teeristil kohtumises ja iseenda maailma kuuluvuse adumises. Tulemuseks on oma maailma laienemine, üha suurema asjade ringi enda ümber koondamine, endasse võtmine – seega enesemääratluse täiendamine ja oma maailmas olemise stiili kujundamine (Merleau-Ponty 1963: 120, 173–175; 1968: 176–193).

Me liigume ja rändame ringi, hulgume, sõidame ja vaatame ringi. Teeme ringi ära ja tuleme tagasi. Tee kodust välja on kahesuunaline. Lahkume, et pöörduda tagasi. Iga rännaku lõpp-punkt on kodu, kui mitte füüsiliselt ja otseses mõttes, siis vaimselt ja sümboliseerivalt kindlasti. Müütilised kangelapsed – Gilgameš, Inanna, Orpheus, Odüsseus, Aeneas (Kalevipoeg ja šamaanid) pöörduvad pärast taeva või allilma külastamist oma sõnumiga kosmosesse tagasi. Kadunud poja teema on korduv nii arhailistes müütides, usundis kui kunstis, nii Idas kui Läänes. Kodutee on rännutee lõppfaas. Lahkumine-saabumine toimuvad samas kohas. Teekond koju on ring. Tee metafoor on mütopoeetilistes tekstides käibel saatuse, katsumuste, raskuste võitmise ja tarkuse omandamise tähenduses ning enamasti kirjeldatud sirgjoonena.

Tee suund ja kuju on vahetult seotud ajakäsitusega. Liikumine teel toimub ajas. Judaistlik-kristlik kujutlus lineaarsest ajast on muutunud meile omaseks, sellega seondub ka kujutlus teest kui sirgjoonest. Nii ring kui sirgjoon on aegruumilised kujundid. Ka lineaarse maise elutee lõpp – surm – on uue elu algus teispoolsuses. Lunastuse idee on kooskõlas kujutlusega lineaarsest maisest eluteest kui igaviku piiratud ajalõigust. Lõpliku ja lõpmatu, sureliku ja surematu elu dualism ei välista, pigem eeldab eelajaloolisse puhtusse tagasipöördumise usku, aega enne esmapattu – seega algusesse, igikestvasse ellu Eedeni aias. Muldse keha ülestõusmise teema, mulda sängitamine – kuna mullast oleme võetud ja mullaks peame saama – need ja teised rituaalsed motiivid on seotud ringiga. Joon ja ring mütopoeetiliste kujunditena ei kuulu Eukleidese geomeetriasse. Ringiuitamine ja -vaatamine ei allu samuti geomeetriaale. See on pigem korrapäratu liikumine, mis sõltub keha ja topograafia, mälu ja kujutluse, taju, teadmiste ja keskkonna keeruliste suhete kompleksist. Liikumine võib vahetada suunda ja tasandeid, kuid jõuab algusesse, iseenda juurde tagasi. Eelajalooline aeg on oma ruumistunud kujul ringlev, see on igavene

tagasipöördumine (Eliade 1998).

Kodu ei ole ainuke püha paik, mis meid ringlema paneb. Pühitsetud paigad nii sakraalses kui profaanses ruumis toimivad samamoodi. Sümbolne tagasipöördumine algusesse tagab uuenemise. Ringlev liikumine on mõtteloo läbiv teema eelajaloolistest müütidest 20. sajandi filosoofiani. Mõte käib ringi. Absoluutne idee keerleb spiraalina, et jõuda iseenda juurde tagasi. Varases Martin Heideggeri tunnetusteoorias on mõtteringi motiiv keskne. Nii Edmund Husserlil, Heideggeril kui Merleau-Pontyl leiame tungiva väite vajadusest pöörduda mõtlemise algusesse tagasi, alustada tunnetuse uut ringi. Heideggeri 1949. aastal kirjutatud *Holzweg* ja kogu sõjajärgne pärand on omamoodi tagasitee-filosoofia. Tee ise on suletud koht, omaette maailm, lahkumise ja tagasipöördumise ring (Heidegger 1980). Tee kulgeb loomingulisel maastikul.

Lahkumine kodust ei ole kunagi täielik ega lõplik. Absoluutset kodutust ei ole olemas. Just sellepärast ongi kodutuse teema, koduigatsuse poeetika püsiv ja korduv kirjanduses, muusikas jt kunstides. Tarve koduigatsust kogeda võib muutuda psühholoogiliseks sõltuvuseks.

Koduigatsust põdev rändur on nagu vaimne tigu, kes kannab oma koda kaasas. Yi-Fu Tuan on analüüsinud Nanseni, Birdi jt polaarretkedel ja kõrberännakutel viibinud rännumeeste kirju ja päevikuid ning jõudnud järeldusele, et kodust eemaldumine, eriti ekstreemsesse keskkonda nagu kõrb või jääväljad, ainult tugevdab kodu väärtust (Tuan 1995). Nende rännumeeste mõte oli pidevalt kodu küljes kinni. Nad olid võtnud oma kodu endaga kaasa. Fenomenoloogilisel lähenemisel on koht kehastunud ruum. Kui Merleau-Ponty järgi on inimene keskkonna nullpunkt või -tasand, olles osa maailma lihast/kehast (Merleau-Ponty 1964: 178), siis inimese tegevus ruumi kasutamisel ja korrastamisel ning koha loomisel on oma olemuselt kehastav – füüsiliselt on inimese omaruum tema keha pikendus, vaimselt tema olemise stiili ja laadi kehastus. Asjad, kohad, teed on inimtegevuse kehastused. Tee kehastab inimese liikumise stiili – olgu see keha, tunde või mõtte liikumine. Ümberkehastumine on stiilivahetus, olemise stiili vahetus. Kodu on kehale lähim, kõige intensiivsemalt kehastunud ruum. Kodus ei domineeri visuaalsus, siin on kõik meeled olulised (Tuan 1990). Lahkumine kodust on ümberkehastumine paiksest olemise stiililt liikuvale, rändavale stiilile.

Ring on seega liikumisstiili kehastus, enamasti sümbolne kujund, mille üheks tähenduseks on inimese lahutamatus kodust. Latentse metafoorina on ring laialdaselt käibel, seda ka teaduskirjanduses mingi tunnetusüksuse tähistamisel. Ivar Paul-

son kirjutab koduringist, tema raamatu kokkuvõte on pealkirjastatud "Ringist ringi" (Paulson 1997). Tuan kirjeldab koduruumi ja vööra ruumi suhet kontsentriliste ringide abil (Tuan 1995: 139). Ajalooliste linnade kirjeldamisel on kontsentriliste ringide mudel saanud aksiomaatiliseks. "Eesti arhitektuuris" on kirjutatud, et Tallinnale nagu enamikule keskajast pärit linnadele on iseloomulik kontsentriiline areng (Raam 1993: 10–16). 13. sajandil ümbritses linna kirikute ja kloostrite pärg (ring). 1960. aastatel rekonstrueeriti ring- ja radiaalmagistraale jne (*ibid.*: 14).

Linna sümbolina on asustusajaloolises kirjanduses korduvalt mainitud vanimat teadaolevat ideogrammi – egiptuse hieroglüüfi, mis kujutab risti ringis (Jones 1966: 7–8; Norberg-Schulz 1971: 29). Selles märgis on fikseeritud linnade teke ja funktsioon – ristteel ringmüüri, -valli, -kraavi ja -teega kaitstud asumiskoht. Rist sümboliseerib kohtumist, ring kogukonna kompaktset kokkukuuluvust ja piiri kui füüsilist, aga ka moraalselt ning vaimset barjääri oma ja vööra vahel. Rist ja ring on mõlemad kartograafias kohtade tähistamise märgid. "Rist ringis"-märgi graafiline areng kaartidel ja plaanidel seotuna kohtade ja nendevaheliste ühenduste arenguga maastikus annab ämblikuvõrgu-taolise skeemi. Ring- ja ristteed on sünnitanud linna kui kohtumispaiga.

Võrk ei ole ainult kartograafiline kujund, ta on topograafiline, reaalses maastikus reaalselt liikumist tähistav (ja kujutav) skeem, ikooniline märk. Võrk on mõiste, mille abil käsitletakse nii looduslikke kui tehnilikke liikumisteid. Hüdroloogide oskussõnadeks on *hüdrograafiline võrk*, *põhja-* ja *pinnavee vaatusvõrk*, *veekaitsealade võrk* jne. Looduslik vetevõrk rabades koosneb älvetest, laugastest, rabaallikatest ja -lehtritest, järvedest, veesoontest ning ojadest – seega kohtadest ja teedest vee ringkäigul (Valk 1988: 43; Orru 1992: 13–26 ; Kink 1966: 150–155). Neil mõistetel on looduses füüsiline vaste. Matemaatikas on kasutusel võrgumeetod, võrkanalüüs, võrkgraafik, võred jms.

Abraham Moles leiab: "klassikaline humanitaarne tunnetusmeetod oli võrgu-taoline – liikudes teadmiste võrgu ühe sõlme juurest teiseni ... moodustus oma faktuurilt võrku või kangast meenutav "teadmiste-ekraan", mis õppimise käigus üha tihenes" (Moles 1973: 45).

Võrgu tihedus vastab teadmiste hulgale. Informatsioonivõrk, sidevõrk, internet ja virtuaalne võrk – need on kõik näited nähtamatutest ühendusteedest. Võrgust on saanud mõiste, mis tähistab kontseptuaalseid skeeme. Võrgu kogemus on iidne ja ei ole ainult teekäija liikumisest pärit. Muinaskütt, -sõdalane ja -kalur kodus ja kasutas võrku saagi püüdmiseks. Võrgu rakendamise oskuses on inimesele korduvalt ees-

kujuks pakutud ämblikku. Demokritoselt ja Empedokleselt on säilunud mõttekatkeid, kus nad väidavad, et inimene kangru ja kudujana on ämbliku õpilane.

Veedades, arhailises india mütoloogias toetavad kosmilised niidid (tuuled) Kõiksust samamoodi nagu hingamine elustab keha. Niitide niit on braahman, ätman või jumal. Maailm on niitidega seotud päikese külge. "Rigvedas" koovad kaks õde – Öö ja Koidik – lakkamatult päikest. Päike ise on kosmiline ketraja ja kuduja. Tuhandeid kordi on upanišaadides teda võrreldud ämblikuga. "Bhagavad-gitas" koob maailma Krišna (Eliade 1998: 249–299). Kosmiline ämblik on samastatud kord Päikesega, kord isikuvälise printsiibiga (ätman-braahman), kord jumalaga. Kudumine sümboliseerib kosmagoonilist akti. "Ämblikuvõrk näitlikustas ülimal määral ruumi "ühendamise" võimalust alates keskusest, kus ühtivad neli peamist punkti." (Eliade 1998: 299.)

Arhailise india mõtteviisi aluseks on idee, et elav, olev, reaalne on loodud, ja et tõelise olemise jaoks on vajalik ühendamine ja integratsioon. Loodu jääb Loojaga ühendatuks. Maailm ja olevused ei ole seal vabad. Elada, tähendab olla seotud ja sõltuv kas jumalast, printsiibiga, maailmast või teistest olevustest (Eliade 1998: 309, 312). Homerose "Iliase" VII laulus on Zeusil kuldne köis. Platon võrdleb "Seadustes" inimest jumalate poolt valmistatud marionetiga, mis on mitmetest niitidest tõmmatav. Püha ja kuldset niiti tuleks teistele eelistada. Platoni särav niit hoiab maailma koos (Eliade 1998: 308). Võrgu (niidi, köie, ahela, nõõri) kujund on ambivalentne. Võrk ühendab ja samas seob. See võib tähendada nii privilegeeritud seisundit, väljavalitust (olla otse Loojaga seotud) kui ka vabaduse puudumist. Ämblikuvõrk on ühtaegu nii tee kui infovõrk.

Võrk tagab kõikides loetletud esinemiskujudes (kujund, mõiste, metafoor jt) vaba liikumise nii mööda maiseid teid ja vetevõrku kui internetis või kosmilises ämblikuvõrgus, samas määrab võrk oma etteantuses liikumise suuna ja piirid. Võrgu tihedus tagab tugevuse, kuid vähendab läbivust. Nii võib võrku jääda alamõõduline kala. Karl Popperit parafraaseerides on empiirikute tihe kategooriate-võrk saaki nivelleeriv ja kõiki kalu ühemõõdulisena näitav. Mida suuremad on nn ökoloogilised jalajäljed ja mida tihedam ning laialdasem nende "jalgradade" võrk, seda vähem jääb võimalusi globaalse keskkonna iseregulatsiooniks. Inimese suhted looduse, ühiskonna ja liigikaaslastega alluvad vabaduse ja paratamatuse dialektikale, siit ka võrkude ambivalentne tähendus. Kui maa on kaetud teede-, info- energia- ja muude tehisevõrkudega, mis samaaegselt toimivate ja pidevalt käibelolevatena ini-

mese elumaailma kujundavad, kas inimene on siis võrgutatud?¹ Kas unistus "teisest loodusest" (Marx), noosfäärist (Teilhard de Chardin) või inimesest, kes toimiva, liikuva, tajuva, mõtleva, mäletava ja kujutleva kehana, kehastunud vaimsusena saaks taas osaks maailma lihast ja luust, on täitumas? Kas võrgutatud toob õnne?

Ämblik saab õnnelikuks, kärbes vaevalt. Tugev ja painduv võrgustik võimaldab mitte ainult liikuda keskmest igas vajalikus suunas, vaid ka valitseda infot võrgus toimuva kohta. Ämblik valitseb olukorda oma võrgutatud alal. Võrgutamise mõte on ohvrit siduda, vabadusest ilma jätta, sundida teda ise ennast sisse mässima, kuna ta ei orienteeru võrgus, ei leia teed selles kleepuvas niidistikus, on mürgitatud ja meeleeuimas. Ambivalentne võrgustik on kui kehastunud sootsium, kus ohver on seda manipuleeritavam, mida tihedam ja laialdasem on võrk. Võrk kui kehastunud võim, mis on võrgutanud ka vaimu, ei kaota ebavõrdsust, vaid pigem süvendab.

Kokkuvõte. Koht ja tee nagu ka neid tähistavad rist, ring ja võrk on nii oma visuaalsel kui verbaalsel kujul sügavalt mitmetähenduslikud ja universaalse levikuga. Gaston Bachelard'i arvates tõestab kujundi inversioon kujutlusvõimes tema olulisust, kinnitab selle täiuslikkust ja loomulikkust (Bachelard 1998: 124).

Rist, ring ja võrk on metafooridena nii laialdaselt ja nii erinevatel aladel käibel, et näivad seda kinnitavat. Nad vastavad inimese maailmas-olemise süvakogemusele, on olulised vahendid väljendamaks kuuluvust sellesse lihalikku maailma. 8.–11. sajandil hakkas välja kujunema kaubateede võrk Islandist Kaspia mereni, 20. sajandil kattub maailm internetiga. Oleme võrgutatud. Lõpetuseks Anto Raukase lõputsitaaat koguteosest "Eesti. Loodus", kommentaarina ämblikuvõrgu pildi juurde: "Käesoleva köite lõpupilt ei sümboliseeri Kalevipoja minekut põrgusse ega haritlaste lootusetut võitlust bürokraatiaga. Pigem on see ülistuseks loodusele. Küllap on meist igaüks imetlenud täiuslikku struktuurialgeomeetriat, millega tilluke ämblik koob oma võrke, samuti tema visadust uue võrgu alustamisel, kui hoolimatu inimkäsi on tema loomingut purustanud. Ämblike võrgukudumise tehnika on läbinud neljasaja miljoni aasta pikkuse õpiaja, kuid nii nagu ämblik ise, nii on ka tema võrgud miljonite aastate jooksul jäänud peaaegu muutumatuteks. *Homo sapiens*'i ehk targa inimese vanimad vormid on teada viimase jääaja algusest ja isegi ahvinimese *Homo erectus*'e kahe miljoni aasta pikkune areng on ämblike evolutsioonija kõrval

¹ Võrgutamise metafoor on paljude veeäärsete rahvaste keeltes sarnase tähendusega. Eesti keeles esineb see juba esimeses täielikus piiblitõlkes 1739. aastal (ingl *to net, to catch in a net, to mesh*; sks *im Netze fangen, verstricken* jne).

tühine. Kuid erinevalt ämblikest on inimesed oma imelühikese olelusaja jooksul jõudnud lüüa loodusele korvamatuid haavu, mis märgistavad ka Eestimaa pinda. Tuletagu puuokste vahele tõmmatud ämblikuvõrk meile meelde, et igipüisvus on vaid näiv!" (Raukas 1995: 606.)

Kirjandus

- B a c h e l a r d, Gaston (1942) 1998. = Гастон Башляр. *Вода и грезы*. Перев. Б. М. Скуратов. Москва: Издательство гуманитарной литературы
- B o n s d o r f f, Pauline v. 1998. *The Human Habitat. Aesthetic and Axiological Perspectives*. Jyväskylä: Gummerus
- E l i a d e, Mircea (1962) 1998. = Мирча Елиаде. *Мефистотель и андрогин*. Ред. С. С. Таващерна. Санкт-Петербург: Aletheia
- E l i a d e, Mircea (1957) 1960. *Myth, Dreams and Mysteries*. Trans. Philip Mairet. London, Glasgow: Collins
- E l i a d e, Mircea (1954) 1989. *The Myth of the Eternal Return. Cosmos and History*. Trans. Willard R. Trask. London: Arkana
- E r j a v e c, Aleš 1994. Mountain Photography and the Constitution of National Identity. – *Filozofski Vestnik*, Vol. 2. Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti, lk 211–234
- H e i d e g g e r, Martin 1980. *Holzwege*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann
- J o n e s, Emrys 1966. *Towns and Cities*. Oxford: Oxford University Press
- K a r j a l a i n e n, Pauli Tapani 1998a. Real Place Images. – *The City as a Cultural Metaphor*. Ed. Arto Haapala. Lahti: International Institute of Applied Aesthetics, lk 94–107
- K a r j a l a i n e n, Pauli Tapani 1998b. Place and Intimate Sensing. – *Nordisk Sanhällsgeografisk Tidskrift*, Vol. 27, lk 3–16
- K i n k, Hella (koost.) 1996. *Eesti kaitsealad – geoloogia ja vesi*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- L y n c h, Kevin 1960. *The Image of the City*. Cambridge MA: M.I.T. Press
- M e r l e a u - P o n t y, Maurice 1963. *The Structure of Behavior*. Trans. Alden L. Fisher. Pittsburgh: Duquesne University Press
- M e r l e a u - P o n t y, Maurice 1964. Eye and Mind. – *The Primacy of Perception*. Ed. James M. Edie. Evanston: Northwestern University Press, lk 159–191
- M o l e s, Abraham (1967) 1973. = Абраам Моля. *Социодинамика культуры*. Ред. Б. В. Бирюков, Р. Х. Зарипов, С. Н. Плотников. Москва: Прогресс
- N o r b e r g - S c h u l z, Christian 1971. *Existence, Space and Architecture*. London: Studio Vista

- Norberg-Schulz, Christian 1980. *Genius Loci: Towards a Phenomenology of Architecture*. London: Academy Editions
- Norberg-Schulz, Christian 1985. *The Concept of Dwelling*. New York: Rizzoli International
- Oru, Mall (koost.) 1992. *Eesti turbaarud*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus
- Paulson, Ivar (1966) 1997. *Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid*. Tartu: Ilmamaa
- Puhvel, Jaan 1996. *Võrdlev mütoloogia*. Tartu: Ilmamaa
- Raam, Villem (toim.) 1993. *Eesti arhitektuur*. Tallinn: Valgus
- Raukas, Anto 1995. *Eesti. Loodus*. Tallinn: Valgus, Eesti Entsüklopeediakirjastus
- Stenros, Anne 1992. *Kesto ja järjestys. Tilarakenteen teoria*. Helsinki, Espoo: Teknillinen Korkeakoulu
- Tuan, Yi-Fu (1974) 1990. *Topophilia. A Study on Environmental Perception, Attitudes and Values*. New-York: Columbia University Press
- Tuan, Yi-Fu 1995. Desert and Ice: Ambivalent Aesthetics. – *Landscape, Natural Beauty and Arts*. Eds. Salim Kemal, Ivan Gaskell. Cambridge: Cambridge University Press, lk 139–158
- Valk, Uno (koost.) 1998. *Eesti sood*. Tallinn: Valgus